

ПРОБЛЕМА СПРИЙНЯТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В УМОВАХ БІЛІНГВІЗМУ

Наша держава взяла курс на євроінтеграцію і сьогодні Україна демонструє світові міжнаціональну толерантність і демократичний підхід. Відповідно до Конституції (стаття 10), державною мовою є українська; а держава гарантує вільний розвиток, використання і захист російської мови, інших мов національних меншин.

У південних, південно-східних областях України та Криму за радянської доби активно відбувалася денационалізація представників різних етносів. Внаслідок цілеспрямованої інтернаціоналізації утворився великий прошарок так званого російськомовного населення, серед якого греки, караїми, болгари, вірмени, татари, болгары, євреї, німці та ін. І для багатьох українців рідна мова стала другою. Так, до 1989 р. тисячі батьків і матерів скористалися правом на основі заяв звільнити своїх дітей від вивчення української мови у школі.

Закон „Про освіту”, Державна національна програма „Освіта. Україна XXI ст.” сьогодні спрямовують усі освітні заклади України на досконале володіння школярами та студентами сучасною українською літературною мовою як державною мовою, незалежно від того, ким вони є за походженням і що віросповідують. Водночас факти свідчать про необхідність поліпшення якості навчання мови у навчальних закладах з російською мовою викладання, а відтак, і поширенню та функціонуванню її, становленню білінгвізму.

Загальновідомими є факти задоволення мовно-освітніх та інформаційних потреб етнічних росіян України, які становлять 17,3% її населення. У країні діють 1411 російськомовних шкіл та 2109 двомовних українсько-російських шкіл; а російську мову як предмет вивчають близько 1,5 млн. учнів, факультативно – майже 200 тис. учнів. Щороку в нашій країні виходить російською мовою 2343 найменування періодичних видань, 3 834 найменування російською й іншими мовами національних меншин.

Оволодівши українською мовою, випускники навчальних закладів отримують широкі можливості для реалізації своїх прав, свобод, здібностей, мають доступ до джерел української духовності, культури, науки, мистецтва. Прикладом може служити мовна практика в багатонаціональних країнах США, Канади, Швейцарії та ін., де існує не лише двомовність, а тримовність та багатомовність.

Якість засвоєння мови – це результат багатопланової діяльності особистості, що пов'язана зі складними психічними процесами, серед яких значне місце посідає сприйняття. Учні та студенти на основі макрознань формують свій макросвіт, але через обмежений обсяг відомостей, закладених у слові (світосприймання, характер, ментальність, інтелектуальний і художній геній українців тощо), вони обкрадають себе. Недооцінка переходить у його незнання.

Метою нашої статті є розкриття передумов, від яких, на нашу думку, залежить процес сприйняття української мови в умовах слов'янського білінгвізму та розуміння її як невід'ємної частини когнітивного апарату у мовній призмі, через яку людина сприймає світ.

У зв'язку з цим слушним буде звернення до поглядів О.Потебні, який говорить про тотожність мови з духом нації. Ідея, що мова формує проміжний світ і тим самим закодовує в його структурах особливий національний світогляд, у XX ст. обґрунтована Е.Кассіером, Е.Сепіром, Б.Уорфом. У використанні мовних засобів вчені простежили потужний струмінь національного характеру. Наприклад, в українській культурі *рушник* - це поетичний символ

життя в усій його багатогранності, у російській – предмет побуту; в українському мовно-образному арсеналі *sohil* – гарний молодий козак, у німецькому – лихий спокусник та ін.

Думка О.Потебні, що внутрішня форма кожного слова завжди визначається специфікою народної мови, і кожна мова має притаманний їй специфічний погляд на світ, є для нас визначальною [8]. Слово пов'язується з багатомірністю внутрішньої форми, що веде до визнання деякими мовознавцями (Т.Кияк, О.Снітко) внутрішньої форми експліцитною. Так Л.Невідомська розглядає внутрішню форму в поєднанні з образом та кваліфікує їх як вияв імпліцитності, як своєрідний макрокомпонент словесного значення, що є прихованим. Прихованість реалізується у лінгвальних фактах, у словесному образі з прихованими мікрокомпонентами [7:18].

Через словесний образ сприймаються вторинні ознаки слова. У результаті змін первинного значення слово стає рухливим та різноаспектним і такий процес пов'язаний не лише з явищами лінгвального характеру. Наприклад, національно-мовна своєрідність у фраземіці зумовлена не лише певним відтворенням дійсності, а також національної самобутності: (укр.) *старе луб'я, старе дрантя, дуплава верба* – (рос.) *старая перечища, старий пень*.

Комунікативну сторону українського мовлення у білінгвальному мовному середовищі слід пов'язувати з такими одиницями, які розмежовуються за семантичними, перекладними, зіставними критеріями, основними тематичними групами слів, що характеризуються національною маркованістю. Це опорні терміни українознавства, номінації свят і обрядів, назви традиційних предметів побуту, слова на позначення ігор, танців, фольклорних творів та ін. У педагогічному аспекті це має велике значення для формуванні культури сучасного громадянина України в особистості російськомовних учнів та студентів.

У процесі мовної комунікації функція мовлення пов'язана із впливом на адресата в передбачуваних та непередбачуваних ситуаціях шляхом кодування висловлювання для повідомлення фактів дійсності. І складність полягає у тому, що мовець має спиратися на дві комунікативні системи.

Оскільки з лінгвальними категоріями перетинаються й психологічні, словесний образ розглядається як суб'єктивна картина світу з інтегрованим відображенням дійсності. У мовленнєвій діяльності виявляється не лише єдність чуттєвого й раціонального, а й вербалізованого та невербалізованого. З одного боку, чуттєві образи не можна вважати невербалізованими, з іншого – деякі абстрактні образи можуть бути невербалізованими. Це означає, що процес мовлення супроводжується не лише моментами, які можна описати, виразити за допомогою слова, а й такими, що не піддаються вербалізації. Це пов'язується з наявністю в людини двох півкуль головного мозку, що „відповідають” за різні види сприйняття та відтворення дійсності.

У результаті оволодіння мовними засобами у людини формується механізм мовлення, а вивчення кожної наступної мови передбачає утворення нового, схожого за структурою та складністю на попередній. Особливість полягає в тому, що перша мова впливає на вивчення всіх інших.

Сенсорне мовлення пов'язане з корковими проєкціями та центром Верніке (задня третина верхньої скроневої звивини), експресивне мовлення пов'язане із центром Брока (задня третина нижньої лобної звивини зліва). Функціонування центра Брока детерміновано як інформацією, отриманою від прийнятого мовленнєвого сигналу, так і внутрішніми спонукальними причинами, мотивацією [1:76]. Зважаючи на те, що російськомовні школярі і студенти українську мову вивчають як другу, оволодіння словом на рівні другої сигнальної системи вимагає глибокого засвоєння його семантики, в тому числі й на основі зіставлення з рідномовним матеріалом.

Мислення, яким оперує ліва півкуля, створює однозначний контекст у вигляді логічно організованої системи, здатної спрощувати відображення та передавати інформацію в мовлення. Мислення ж, яким оперує права півкуля, є образним. Його функція полягає в тому, щоб одномоментно схопити нескінченну багатоманітність зв'язків відображуваного об'єкта і створити його цілісний, повнокровний образ. При цьому підключається минулий досвід, сформована раніше картина реальності, кожен елемент образу через свою багато-

значність взаємодіє з іншими відразу в багатьох планах. У результаті виникає не лише усвідомлювана та придатна для опису словами, а й неусвідомлювана інформація, що лежить в основі інтуїції та сприяє формуванню перед-знання, перед-розуміння [3:30]. При цьому основою безмовно-конкретного і наочно-дієвого мислення виступають уявлення та чуттєві образи (елементи I сигнальної системи). Вони можуть включатися в процес абстрактного мислення, здійснюваного в словесній формі, – тоді вони виступають як компонент слів, тобто, елементів II сигнальної системи [12:78]. Ця теза має стати ключовою у зв'язку з актуалізацією чуттєвого образу.

Актуалізований чуттєво-наочний образ являє собою „емпіричний макрокомпонент у семантичній структурі лексем” [7:21]. Тому семантика слова для людей, які вивчають другу споріднену мову, становить сукупність істотних ознак предмета дійсності, що узагальнюються, абстрагуються, стають ланкою переходу від сприйняття, уявлення до поняття.

Оперування наочно-чуттєвими образами, як пише Б.Ломов, пов'язане з образною пам'яттю, уявою, послідовними та ейдетичними образами, тобто уявленнями [6:71]. Ця інформація дає поштовх до обґрунтованого добору прийомів і засобів розвитку мовленнєвих навичок школярів з урахуванням емоційно-сміслового досвіду, зокрема й рідномовного.

На мисленнєвій діяльності людей, які вивчають українську мову як другу має відбиток явище інтерференції та механізм переключення коду. У навчальних закладах з російською мовою викладання цей вибір мовного засобу має велике значення, оскільки пов'язаний з переключенням коду: зверненням до перефразування та трансформованого повторювання сказаного другою мовою. Перехід до другої мови супроводжується підвищеною емоційністю, що веде до незавершеності фраз чи слів, пауз, спрощення стратегії пошуку слів та ін., а з іншого боку, відхилення від норм літературної мови викликають сильне хвилювання. Несвідоме використання елементів двох мов має різний ступінь - від ледь помітного акценту до макаронічного використання лексики - та залежить від мовленнєвої компетенції школяра .

Причиною таких відхилень є інтерференція – перенесення елементів та особливостей однієї мови в мовлення іншою. Низкою вчених (С.Верещагін, Ю.Жлуктенко, В.Розенцвейг, С.Семчинський, В.Серебрянникова, Л.Уман, Л.Щерба, В.Ярцева та ін.) відзначається, що реальним витоком інтерференції є саме суміщений механізм породження текстів на двох мовах та інтерферентність установок. При такому розумінні явищ інтерференцією можна вважати як неусвідомлене, безконтрольне використання при побудові текстів однією мовою елементів іншої.

Інтерференція як негативний трансфер виявляє себе у формі перенесення лексем, словотворчих та словозмінних морфем, синтаксичних конструкцій, ритмомелодики, семем, конотативних значень тощо. Прикладами інтерференцій можуть бути: *горе-майстера, покласти зуби на полочку, голос вопиющего в пустині, говорити без обиняків, бешені гроші, гиньла сила*. Відтак, вплив сформованого динамічного стереотипу ускладнює процеси українського мовлення в російськомовних комунікантах.

За даними досліджень М.Жинкіна, мовлення другою мовою формується на основі попереднього та в зв'язку з ним [4:29]. На думку Л.Щерби, „вигнати переклад із свідомості людини не можна, бо вона так чи інакше звертається у внутрішньому мовленні до рідної мови й зіставляє з нею те, що вивчає” [14:48]. Такі погляди доводять природовідповідність мовлення, яка передбачає урахування психофізіології природи мовця. Механізм сприйняття та його породження будеться в тісному взаємозв'язку двох мов і проходить через три важливі періоди: 1) актуалізація семантичного поля; 2) конкретизація замислу; 3) точний добір слів з лексико-семантичного поля чи синонімічного гнізда.

Як бачимо, загальнофункціональні механізми забезпечують засвоєння семантичних одиниць мови. В їх основі – процеси аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення та ін. А специфічні мовленнєві механізми забезпечують перекодування змісту, дію програмування мовленнєвого висловлювання. У розумінні лексичного значення слова як особливого когнітивного феномена (мінімальної когнітивної структури) значне місце має процес аналізу змісту з різноманітними шарами інформації, пов'язаними з поняттями семими-

примітиву (слова, що постає основою для семного аналізу лексичної парадигми), кварку (штучно визначеної семи), псевдокварку (штучно визначеної, але з недиференційованим смислом значенням семи), метамови (системи знаків-понять для тлумачення структурної будови певної системи мови) [13].

Рівень сприйняття українського мовлення полегшується тим, що багато понять є загальними для обох мов і вже сформовані при вивченні російської мови (використання лексичних, фонетичних, морфемних, морфологічних, синтаксичних засобів), але ускладнюється відмінностями, зумовленими національною самобутністю кожної мови. Найчастіше різниця в поняттях виявляється в розходженні еквівалентних у двох мовах слів, одиниць синонімічних рядів, міжмовних омонімів тощо. Це явище призводить до істотних семантичних помилок, порушення правильного сполучення слів, оскільки мовець інтуїтивно, будуючи висловлювання, на початковому етапі користується засобами рідної мови, не заглиблюючись у внутрішній зміст слів другої.

У сучасній психолінгвістиці створено багато моделей породження і сприймання мовлення (В. Бухбіндер, І. Зимня, О. Леонтьєв, О. Лурія, Н. Хомський та ін.). Процес породження мовлення пов'язаний з використанням творчого резерву, інтуїтивних можливостей людини. Творчий резерв (підсвідоме) та інтуїцію (надсвідоме), базується на трансформації пам'яті та породженні нових комбінацій, зв'язків, аналогій. За свідомістю залишається функція добору гіпотез на основі логічного аналізу. Спрямованість розвитку надсвідомості, що відіграє значну роль у створенні словесних образів, пов'язана перш за все з ментальністю, національними рисами людини.

Засвоєння мовних засобів української мови передбачає опанування відомостями про українську історію, психіку, національний характер. Йдеться передовсім про виокремлення системи фонових, супровідних знань, формування уявлень, які достатньою мірою відображають особливості стереотипів українського народу, що тісно пов'язане з мотивацією. Так, російськомовний генетичний українець і російськомовний представник іншого народу по-різному сприймають такі образні утворення, як „вишневі віти”, „вишита сорочка”, „повна розжа” і „струнка, як смерека”.

Услід за О. Леонтьєвим, ми пов'язали реальну форму взаємодії елементів мовленнєвої діяльності з знаковою системою, системою операцій і дій, єдністю узагальнення, комунікації і мислення [5]. Тому для утворення зв'язку українське слово – предмет слід спочатку встановити зв'язок українське слово – російське слово – предмет. У результаті певного числа повторів тричленний зв'язок перетворюється у двочленний, стає поняттям. Таким чином, слово асоціюється з поняттям, а не предметом.

Сприйняття слова через усвідомлення його внутрішньої форми, тобто ознаки, покладеної в основу номінації, – прямо чи опосередковано визначає належність мовців до певної національної спільноти. Для усвідомлення глибинної сутності українських образних висловів, що містять етнокультурний компонент і знаменують часткову „герметичність”, необхідне розтлумачення ключових понять: *квітень* (*квітка*), *оберіг* (*берегти*), *садиба* (*сад*). Спостереження над внутрішньою формою, тлумачення цих понять, що утворюють адекватні реакції, ведуть до мотивації розуміння світобачення та світосприйняття українців, допомагають розумінню етнічно вагомих лексем. Так, скажімо, слово *барвінок* виступає символом кохання, але в цьому слові-образі можна побачити й інші національно орієнтовані уподобання і мотиви. Квітка названа так через голубуватий колір-барву, нею прикрашають голову нареченої на весіллі (символ чистоти), саджають на могилі (символ ефемерності життя) тощо.

Все це дало підставу для створення моделі сприйняття українського мовлення на основі описаних у науці основних психологічних алгоритмів:

- актуалізація емоційно-чуттєвого досвіду через задум до свідомого сприйняття; інтенція;
- свідоме сприйняття → слово → образ → поняття;
- поняття → готовність висловитися;
- готовність до вербалізації → вербалізація в межах тексту;
- самоаналіз власних успіхів чи невдач.

I фаза пов'язана з творчою діяльністю людини, потребою в самореалізації; виношується задум, активізується перцептивний, абстрактно-логічний та емоційно-чуттєвий досвід. Вона цілком залежить від емоційно-інтелектуального досвіду, враження накопичуються через мотиви й цілі. Услід за Л.Виготським, мовлення здійснюється від мотиву, що породжує думку, до самої думки. Дії пов'язані з сенсорно-моторним сприйняттям та виділенням мовної одиниці з ряду інших. Важливою є інформація, що створює можливість вибору з ряду слів, синонімічного гнізда тощо. Мотив та установка викликають різноманітні відчуття, переживання, почуття. Мовець усе пов'язує ще й зі спостереженням та аналізом, що веде до створення індивідуальних чуттєвих образів об'єкта-слова. Далі формується уявлення, створене ним наочно-образне знання фіксується пам'яттю, щоб у потрібний момент актуалізувати його.

Загалом ця фаза пов'язана зі складним процесом аперцепції – залежності свідомого сприйняття від попереднього досвіду.

II фаза. Свідоме сприйняття (результат I фази) має перетворитися в поняття. Це відбувається через узагальнення, яке зникає задовго до виникнення звукового комплексу, має три ступені: а) синкрети (випадкові враження); б) комплекси (суб'єктивні та об'єктивні враження); в) поняття.

Ця фаза обов'язково вимагає варіативності мислення, інтеграції та диференціації. Мовець має такі варіанти: 1) вписатись у відому схему, наприклад добору епітетів чи створення порівнянь; 2) сканувати з пам'яті, спираючись на російськомовний досвід (*море – синє; сон – солодкий*); 3) порівняти з деяким прототипом, наприклад: (*укр*) не вартій вишкварки із сала - (*рос.*) яйца выеденого не стоит. Результатом такої фази стає об'єднання істотних ознак предмета дійсності (процеси узагальнення), що формує поняття. Форми вираження, які є амодальними й інваріантними, спираються на знаково-символічні репрезентації, які формуються на основі засвоєння значень, закріплених в мові, культурі, діяльності.

III фаза пов'язана з припущенням щодо подібності та внутрішнім плануванням висловлювання. Поняття, яке утворилося, об'єктивується, створюється схема майбутнього висловлювання й добирається синтаксична модель. Наприклад, щоб створити образ останнього місяця літа, сприйнявши слово-мотив *серпень* (від *рос. Серпами жнут*), припускається вірогідності його ознак (бджоли збирають мед, люди збирають врожай у садах – запашні яблука та груші, на баштанах – дині). Далі робить вибір – *медовий* і проводить граматичне оформлення: *йшов медовий серпень*. Через поєднання зовнішніх та внутрішніх рис семантизація висловлювання відтворює всі притаманні образу ознаки. Важливою на цій фазі є фільтрація, тобто поєднання нових ознак з відомими, та формування нового поняття.

Після складних процесів внутрішнього (довербального) оформлення думки настає момент готовності до реалізації задуму. З'являється натхнення, загострюється почуття. Отже, результатом III фази є готовність до вербалізації свого висловлювання.

IV фаза передбачає включення словесних одиниць у мовленнєвий потік. Реалізуються лексичні зв'язки, відбувається відправлення словесних образів у певну частину лексики (інваріант чи еталон). Синтагматизація вимагає включення вислову в текст для розширення семантичного поля та фіксації внутрішньої сторони, бо лише в контексті може повністю виявити себе авторський задум.

V фаза – завершальна, пов'язана з релаксацією, що супроводжується почуттями задоволення від реалізації задуму. Для мовця вагомим стає ще й ефект новизни, пов'язаний з правилом репрезентації, коли висловлювання пов'язане, наприклад, з конотативною лексикою, текстом етнокультурознавчого характеру.

Запропонована модель не виходить за межі усталеної в психолінгвістиці, і враховує найвагоміші для нашої статті положення: Л.Виготського (взаємозв'язок між відчуттям та сприйняттям); Б.Нормана (значення лексичного стимулу в структурі породжуваного висловлювання); І.Торопцева (модель переходу від думки до слова та модельний характер діяльності людини у царині словотворчості); Л.Щерби (фактор адресата); А.Вежицької (розуміння складових слов'янських культур через посередництво ключових слів); В.Телії (антропометрична теорія та лінгвокультурознавчі складові); І.Зимньої (сміслове

сприйняття мовленнєвого повідомлення в умовах масової комунікації); психолінгвістичний аспект когнітивної ономазіології О.Селіванової та основні психологічні алгоритми. Модель включає основні вимоги сучасної лінгвістики та психолінгвістики з питань, дотичних до проблеми сприйняття мовлення російськомовними школярами та студентами, і орієнтована на спорадичну творчу діяльність людини.

Ураховуючи гносеологічну специфіку процесу сприйняття української мови в умовах білінгвізму, можна виокремити такі евристичні та когнітивні якості зазначеного процесу:

1. Засвоєння людиною навколишнього світу через слово формує у свідомості своєрідну універсальну матрицю, завдяки якій світ для людини стає цілісним смисловим зв'язком явищ. У процесі вивчення української мови як другої людина іноді входить до значення слів у неявному вигляді, тому приймає їх на віру, не замислюючись. Користуючись словами, що містять такі неявні смисли, вона, сама того не помічаючи, разом зі словом приймає і відповідний погляд на світ.

2. Процес сприйняття української мови у білінгвальному середовищі впливає на специфіку мовної картини світу за національним критерієм, має межі перетину з індивідуальним та загальнокультурним рівнями. Національна мовна картина світу, з одного боку, несе в собі ледь уловимі нюанси, з іншого – проявляється майже в усіх сферах життя – від щоденного усвідомлення до історичної долі народу, є феноменом масової свідомості й охоплює концентроване узагальнення смислів, якими живе людина, за допомогою яких вона сприймає світ навколишній і свій внутрішній світ – самого себе у світі і світ у собі. Тому формою вираження виступають не всезагальні абстракції і закони, а живі рухомі словесні символи (образи).

Перспективність подальших розвідок у даному напрямку полягає у розробці взаємодії породжених білінгвом мовленнєвих одиниць з когнітивними процесами, що забезпечують зберігання та використання їх у запланованих та спонтанних ситуаціях мовлення.

Література

1. Данилова Н., Крылова А. Физиология высшей нервной деятельности. – М., 1997. – 432 с.
2. Державна національна програма “Освіта” (“Україна. XXI століття”). – К.: Райдуга, 1994. – 61 с.
3. Дротянко Л.Г. Філософські проблеми мовознавства. – К.: Навчальна книга, 2002. – 128 с.
4. Жинкин Н.И. Механизмы речи. – М.: Изд-во Акад. педаг. наук РСФСР, 1958. – 370 с.
5. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975. – 214с.
6. Ломов Б.Ф. Вопросы общей, педагогической инженерной психологии. – М.: Педагогика, 1991. – 296с.
7. Невідомська Л. Про внутрішню форму слова як вияв імпліцитності //Українська мова. 2002. – № 2. – С.17-24.
8. Потєбня А.А. Мысль и язык. – К.: СИНТО, 1993. – 192 с.
9. Селиванова Е.А. Когнитивная ономазиология. –К.–Издательство Украинского фитосоциологического центра, 2000. – 248 с.
10. Снітко О.С. Внутрішня форма і зміст номінативних одиниць //Мовознавство. – 1989. – № 6. – С.12-19.
11. Ставицька Л. Українсько-російська двомовність: соціопсихологічні та лексикографічні аспекти // Дивослово. – 2001. – № 7. – С. 13-16.
12. Стернин Й. Лексическое значение слова в речи. – Воронеж, 1985. – 167 с.
13. Табачковський В.Г. Принцип цілісності у пізнанні і світоглядній свідомості //Філософська думка. – 1987. — №3.
14. Щербя Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974. – 248 с.